

УДК 343.137:343.224-053.6

Гумін О.М.,

докт. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження в ході досудового розслідування

У статті досліджуються криміналістично значущі особливості неповнолітніх, як самостійних суб'єктів кримінального провадження, та обґрунтовуються основні принципи їх використання у практиці розслідування злочинів. Розглядається криміналістично значуща поведінка, що обумовлюється особистісними рішеннями, криміналістично значущими особливостями кожної особи.

Ключові слова: слідчий, неповнолітній, кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістична характеристика, поведінка, психіка.

Неіснує абсолютно однакових злочинів, так само, як і осіб, які їх вчинюють. Кожна з них володіє своїми особистісними особливостями, стосується це і неповнолітніх.

Криміналістично значуща поведінка багато у чому обумовлюється особистісними рішеннями. Зрозуміти особливості і причини будь-якої поведінки, і злочинної у тому числі, неможливо, якщо обійти проблеми, пов'язані з особою злочинця. Звичайно, аналіз особи важливий і для розкриття природи і причин злочинності. Але якщо уявити собі злочинну поведінку і обставини, які її породжують у вигляді ланцюжка, то саме особа — її перша і абсолютно необхідна ланка. Інакше й не може бути, оскільки тільки особа є носієм причин злочинних дій, їх джерелом, вона вирішує, бути їм чи ні. Саме це створює основу, на якій будується можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності. Усі зовнішні обставини, що сприяють вчиненню злочину, не більше як умови.

Різним аспектам дослідження особи злочинця, проблемам використання отриманої інформації про характеристику винної особи у процесі розкриття і розслідування злочинів, питанням пошуку та затримання злочинця присвячено праці таких відомих вчених як Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Г.Г. Зуйков, А.І. Іщенко, О.М. Колісниченко, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, В.О. Образцов, О.Р. Ратинов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, П.П. Цветков.

Незважаючи на те, що вивчення особи злочинця перебуває в зоні постійної уваги вчених-криміналістів, сьогодні проблема моделювання особи неповнолітніх злочинців залишається недосить вивченою як з теоретичної, так і з практичної сторони. Наявна неузгодженість використовуваної термінології, недостатня теоретична обґрунтованість окремих положень, недостатня кількість практичних рекомендацій з їх використання у процесі виявлення та розслідування злочинів. У зв'язку з цим з'ясування криміналістично значущих особливостей неповнолітніх є актуальним.

Криміналістично значуща поведінка більшою мірою обумовлена особистісними рішеннями, криміналістично значущими особливостями кожної особи. Однак багато вчених виділяють особливості, які притаманні певній групі осіб, котрі багато в чому пояснюють, які види та способи вчинення злочинів властиві саме даній категорії осіб. Також знання цих особливостей допомагає встановленню психологічного контакту з особою і сприяє вибору тактики проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Вчені виділяють такі категорії, які мають особливості, притаманні саме цим особам: особливості неповнолітніх; особливості жінок; особливості членів організовано-злочинних груп; особливості осіб, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі та ін.

Метою цієї статті є дослідження криміналістично значущих особливостей, притаманних неповнолітнім як самостійним суб'єктам кримінального провадження, обґрунтування основних принципів їх використання у практиці розслідування злочинів.

Криміналістична оцінка злочину немислима без урахування даних про криміналістично значущі властивості особи. Результати будь-якої злочинної діяльності містять сліди особи, яка її вчинила. Для криміналістичної характеристики злочинів велике значення мають соціальні, соціально-демографічні та соціально-психологічні властивості особи злочинця. Сюди входять: відомості біографічного, анкетного характеру (стать, вік, рід занять, освіта, співставлення місця проживання з місцем злочину та ін.); відомості, що характеризують особистісні прояви в основних сферах діяльності нашого суспільства (поведінка на роботі, в побуті і у вільний час); соціально-психологічні властивості особи (темперамент, наявність психічних відхилень); відношення цих суб'єктів незалежно до закону (колишні судимості тощо).

Будь-яка особа поєднує у собі як загальносоціальні риси, так і особливі, індивідуальні. Дослідження особи злочинців застосовується на всіх етапах оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування. Воно має на меті виявлення та аналіз тих загальних і специфічних рис особи, які безпосередньо детермінували злочин або мають безпосереднє відношення до його вчинення. Це необхідно для підготовки плану досудового розслідування, вибору психологічних засобів і методик у процесі встановлення контакту та складання прогнозу поведінки цієї категорії осіб під час слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Особа (особистість) — безмежний предмет дослідження багатьох наук. Криміналістична теорія і практика використовує термін «особистість» у найширшому сенсі цього слова, включаючи до властивостей особистості всю сукупність криміналістично значущих людських якостей: морфологічні, фізіологічні, психічні, соціальні. Так, криміналісти традиційно використовують словосполучення «встановлення особи злочинця», «встановлення особи потерпілого», розуміючи під цим процесом виявлення і використання сукупності властивостей різного рівня [1, с. 40].

Поняття особи злочинця, тобто особи, яка винно вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності, виявляє його соціальну сутність, складний комплекс властивостей, зв'язків, відносин, які його характеризують, моральний і духовний світ, взяті у розвитку, взаємодія із соціальними умовами, з психологічними особливостями, які тією чи іншою мірою вплинули на вчинення ним злочину [2, с. 21].

Отже, під криміналістичним аспектом вивчення особи неповнолітнього передбачається отримання такої інформації, яка може бути використана для вибору найбільш ефективних у цьому випадку тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, найбільш ефективних способів впливу на нього з метою отримання повної та об'єктивної інформації. Знання поглядів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, характерних, вольових і емоційних особливостей і властивостей неповнолітнього дозволяє дати криміналістичну оцінку його поведінки. Вивчення слідчим особи неповнолітнього спрямоване, насамперед, на отримання такої інформації, за допомогою якої можна прогнозувати його поведінку в процесі спілкування.

Типова характеристика особи можливого злочинця є самостійним елементом криміналістичної характеристики злочинів. Знання про типового злочинця дозволяють звузити коло осіб, серед яких може бути винний. Крім того, така характеристика дає можливість висунути версії про мотиви і цілі злочину, про спосіб його вчинення, місце знаходження речових доказів та ін.

Вивчення особи складається зі скрупульозного аналізу таких основних елементів: соціально-демографічні та соціально-рольові особливості; морально-психологічний і правовий статус, стан здоров'я.

Виявлення суб'єктної інформації за допомогою джерел криміналістичнозначущих форм вираження особистості в первинній інформації про подію злочину і в ході

розслідування дозволяє скласти уявлення про загальні, а потім і окремі особливості особи неповнолітнього. Відстеження зв'язку цієї інформації з виявленими даними про спосіб, механізм і обстановку вчинення злочину створює нову самостійну інформацію, що дозволяє правильно визначити напрям і спосіб розшуку, затримання і подальшого викриття злочинців, тобто обрати з урахуванням інших відомостей у кримінальному провадженні оптимальні методи розслідування. Тому особа неповнолітнього злочинця є об'єктивним об'єктом самостійного криміналістичного вивчення, а дані про нього — важливим елементом криміналістичної характеристики попередження.

Різноманіття ситуацій, що виникають у ході злочинної діяльності і під час розслідування кримінальних правопорушень, створює передумови до того, що при вивченні особи неповнолітнього злочинця криміналістично значущою може бути будь-яка з безлічі його людських властивостей: від анатомічних і біологічних (папілярні візерунки, група крові, запах та ін.) до психологічних і соціальних (особливості перебігу психічних процесів, професія та ін.). По-перше, криміналістично значущими є такі властивості неповнолітнього, які проявляються при вчиненні злочину і які відображаються у вигляді матеріальних та ідеальних слідів у навколишньому оточенні та свідомості людей. Для виявлення і дослідження цих слідів, а через них і характеристики особи злочинця необхідна ланка у встановленні фактичної картини злочину. По-друге, криміналістично значущими стають ті властивості учасників процесу розслідування, які впливають на його ефективність і визначають його тактичну сутність. Для цього слідчому доводиться вивчати особу підозрюваного.

Аналіз сучасного стану психології і фізіології вказує на те, що в основі формування навичок лежать закономірності психічної і вищої нервової діяльності людини. Закріплені в результаті численних свідомих повторних вправ, навик набуває характеру мимовільних реакцій за рахунок звільнення свідомості від контролю над виконанням прийомів дії і перемикання його на цілі та умови дії. Перебудова структури психічної діяльності при набутті досвіду обумовлена фізіологічними процесами, що відбуваються в організмі людини, особливо в центральній нервовій системі. Своєму виникненню і сталому прояву навички сприяють надзвичайно розвинутій здатності мозку запам'ятовувати, фіксувати, об'єднувати і відтворювати послідовність організованих нервових процесів і функціональних станів. У корі головного мозку створюється система умовно-рефлекторних тимчасових зв'язків, яка має назву динамічного стереотипу, що дає можливість навичкам проявлятися у вигляді дій, які відбуваються автоматизовано. Вплив психологічних і фізіологічних процесів на формування, розвиток і прояв навичок і звичок необхідно враховувати при вирішенні діагностичних і ідентифікаційних задач при використанні криміналістично значущої інформації про властивості особи при розкритті та розслідуванні злочинів [3, с. 4-7].

На необхідності вивчення психологічних особливостей особи підозрюваного з метою вирішення кримінально-правових та кримінально-процесуальних завдань розслідування акцентував увагу відомий російський науковець А.Ф. Коні: «Вивчення його (тут — обвинуваченого) на суді може бути тільки корисним для правосуддя, якщо їм роз'яснюються такі властивості обвинуваченого, якими викликані рушії прояви його злочинного діяння або, навпаки, з якими це діяння знаходиться в прямій суперечності» [4, с. 155].

В основі дослідження лежить структура, оскільки не можна зрозуміти механізм злочинної поведінки, не дізнавшись про тип особистості [5, с. 12].

Неповноліття охоплює досить великий проміжок часу, всередині якого виділяються різні періоди розвитку дітей та підлітків, які характеризуються неоднаковим ступенем доступності явищ зовнішнього світу для їх сприйняття, різними особливостями психічних процесів, що протікають у них і, відповідно, різну здатність відтворювати в процесі слідчих дій сприйняте раніше. Педагогіка і психологія розрізняють шість вікових груп неповнолітніх залежно від їх віку та психічного розвитку: 1) дитячий вік (від народження до року); 2) раннє дитинство (від року до трьох років); 3) дошкільний вік (від 3 до 7 років); 4) молодший шкільний вік (від 7 до 11 років); 5) підлітки (від 11 до 14–15 років); 6) старший шкільний вік (від 14–15 до 17–18 років) [6, с. 284-285].

Діти першої вікової групи погано розбираються в причинних зв'язках, сприймають подію не в цілому, а лише окремі факти, другорядні його сторони.

Діти другої вікової групи можуть правильно відрізнити головне від другорядного, тому відсутність знань замінюють уявою і фантазією, а їх результати видають за справжню дійсність. При сприйнятті просторових відносин вони схильні до перебільшення, не завжди здатні описати предмети, які бачать, але добре їх впізнають.

Підлітки від 11 до 14-15 років не завжди правильно сприймають вчинки людей. Тому іноді зустрічаються випадки, коли вони схвалюють негативні дії морально нестійких людей. Діти цього віку схильні до навіювання, яке особливо сильно проявляється в тих випадках, коли обставини, що підлягають з'ясуванню при допиті, були предметом обговорення дорослих у присутності дітей. У цій ситуації діти повторюють висловлювання дорослих.

Школярі старшого віку (з 14–15 до 17–18 років) характеризуються прагненням до самостійності і незалежності, перебільшеною уявою про свої здібності та можливості, їх поведінці притаманна підвищена активність і рухливість, велика збудливість і різка зміна настрою. Іноді підлітки цього віку неспроможні відрізнити хороше від поганого, сміливість від молодечтва, свободу від свавілля, почуття власної гідності від себелюбства, реальну мрію від фантазії; бувають готові заради помилкового героїства і неправильно зрозумілого товариства вчинити злочин, взяти на себе чужу вину [7, с. 289].

Не викликає сумнівів, що здібності будуть різними у п'ятирічної дитини і 15-річного підлітка. Однак не тільки в теорії, а й на практиці часто не проводиться будь-якого розмежування тактичних прийомів, що застосовуються до неповнолітніх свідків та потерпілих різного віку [8, с. 18–19].

Ефективність проведення слідчої (розшукової) дії за участю неповнолітнього безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить допитуваний, так і його особистісних якостей. Відомо, що нервова система неповнолітнього перебуває в стадії формування і що в процесі утворення проміжних і перехідних форм темпераменту спостерігається певна непостійність у виробленні гальмівних реакцій, ослаблення контролю кори головного мозку над корою (порівняно з дорослими). У підлітків-правопорушників з яскраво вираженими рисами агресивної поведінки ослаблене усвідомлення значущості словесних подразників (другої сигнальної системи). Тому саме цю категорію осіб часто називають «важковиховуваними». Непостійність процесу вироблення гальмівних реакцій не може не впливати на мотиваційну сторону агресивного діяння. Неповнолітній здатний здійснити такий акт, не замислюючись над його наслідками, під впливом несподіваного і швидко минаючого потягу до того чи іншого об'єкта агресії. Самі переживання посилюють ці властивості особистості, в результаті чого неповнолітній значно легше, ніж дорослий, у стані афекту може реалізувати свій протиправний умисел із застосуванням насильства.

Підліток ще не вміє належним чином стримувати свої емоції, повністю керувати своїми вчинками, його рішення і вчинки часто рефлексивні, безпосередньо впливають із ситуації, завжди емоційно забарвлені. Підвищена емоційність тягне коливання настрою, дратівливість і запальність, у своїх діях підліток керується не розумом, а емоціями.

Недолік життєвого досвіду, який нерідко полягає у неправильних оцінках конкретної ситуації, виборі у ролі зразка для наслідування особи з антигромадськими установками, спотвореного трактування таких понять як сміливість, товариство, дорослість та ін., виборі лінії поведінки в конкретній життєвій ситуації під впливом емоцій, без серйозної оцінки її значення і наслідків. Переоцінка своїх сил і фізичних можливостей, часто невідповідність його бажань фактичному стану речей, завищена самооцінка [9, с. 316], надання особливого значення думці осіб з найближчого оточення, наслідування і копіювання дій і поведінки інших осіб, особливо старших, підвищена сугестивність і податливість переконанням, умовлянням, обіцянкам і загрозам. Це часто призводить до сліпого слідування нормам поведінки, прийнятим у тій групі, з якою підліток близько зв'язався у зв'язку із навчанням, роботою або проведенням часу. Побоювання втратити свій престиж в очах приятелів може

підштовхнути підлітка на вчинення таких діянь, які він сам по собі, за своєю ініціативою, ніколи б не вчинив.

У підлітків сильно розвинені самовпевненість і самолюбство, протікає неврівноваженість у поведінці, велика чутливість до зауважень оточення, іноді різкість і грубість, некритична оцінка своїх вчинків і недостатня твердість волі. Бажання їх часто не відповідають реальним можливостям, тому у них ще зберігається схильність до фантазій і вигадки. Підлітки легко піддаються навіюванню, яке особливо вразливе у тих випадках, коли обставини, що підлягають з'ясуванню при допиті, були предметом обговорення дорослих у присутності дітей.

Враховуючи підвищену сугестивність неповнолітніх, уточнюючі та доповнюючі питання слід ставити з особливою обережністю. Так само не слід забувати про таку особливість неповноліття як схильність до фантазування.

Патологічні зміни в центральній нервовій системі, впливаючи на процес розвитку психіки підлітків, зумовлюють появу особливо специфічних саме для підліткового віку розладів, об'єднаних під назвою пубертатного кризи, який являє собою особливу групу для підвищення кримінальної активності, пов'язаної, насамперед, із надзвичайно агресивними проявами внаслідок інтенсивного виникнення в цей період у неповнолітніх ідей помсти, неприязні, вбивства, своїх страхів, хворобливого фантазування і прагнення до самоутвердження, некритичного ставлення до своїх можливостей, пов'язаного з прагненням до негайної реалізації таких ідей, а також збочених потягів (садистських, сексуальних) у вигляді прояву небезпечних діянь. Цим багато в чому пояснюється специфічний психологічний механізм вчинення кримінальних діянь особами цієї категорії [10, с. 7-8].

Неповнолітніми вчиняються злочини як насильницького (вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю), так і майнового (крадіжки, грабежі, розбої) характеру. Виділення даних злочинів в єдину методику пов'язане, насамперед, з віковими психологічними особливостями злочинців: з одного боку, це вже не діти, а з другої — ще не дорослі. Звідси підвищена конфліктність, прагнення до самоствердження, в тому числі і ціною наслідування асоціальних форм поведінки, упертість, негативізм (неприйняття виховних заходів). Все це знаходить відображення у вчинюваних ними злочинах і має враховуватися в ході розслідування. Зокрема, при вивченні особистісної сторони такого виду злочинів як хуліганство не можна не враховувати того, що вдосконалення м'язового апарату, розвиток кісткової системи впливають на формування у неповнолітнього свідомості своєї сили, почуття своєї гордості, прагнення похизуватися, продемонструвати цю силу, що часом виливається в акти агресії та насильства.

Злочини, вчинені неповнолітніми, характеризуються відсутністю цілеспрямованої, продуманої підготовки до злочину; нескладними шляхами проникнення в приміщення; вибором способів злочину, що не вимагають великої фізичної сили; використанням для проникнення вузьких проходів; малою вагою викраденого; відсутністю професійних і злочинних навичок, використанням у ролі знарядь злочину предметів повсякденного вжитку; непослідовністю дій на місці злочину, розкидуванням предметів навколишнього оточення, не викликаним необхідністю їх знищення, вчиненням на місці злочину бешкетних і цинічних дій; заподіянням множинних ушкоджень потерпілим; невжиттям заходів до приховування злочину.

Найбільш часто неповнолітні вчинюють злочини групою. При цьому вони рідко об'єднуються в групи тільки з метою вчинення злочину. Зазвичай такі групи виникають як ігрові. Підлітки гуртуються на основі однакових можливостей у проведенні вільного часу і відсутності контролю за ними, прагнуть задовольнити свою потребу у бажанні, щоб їх зрозуміли. Тяжкість вчинених групою злочинів, як правило, залежить від участі в ній дорослого або підлітка, що вже має злочинний досвід [11, с. 109-110].

Отже, на підставі проведеного аналізу ми дійшли висновку, що визначити універсальний і вичерпний перелік криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього не є можливим у зв'язку із його різноманітністю. До них відносяться біологічні, соціально-демографічні, соціально-рольові особливості; психологічний і правовий статус, стан

здоров'я та ін. Однак, вивчення та аналіз цих властивостей учасника кримінального процесу мають вплив на встановлення психологічного контакту з цією особою, попередження і вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у ході слідства, вибір тактики проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, прогнозування поведінки учасників процесу.

Література:

1. Яблоков Н.П. Криминалистика в вопросах и ответах: учеб. пособ. / Н.П. Яблоков. – М.: Юристъ, 2000. – 224 с.
2. Кудрявцев В.Н. Личность преступника / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 270 с.
3. Чулахов В.Н. Навыки и привычки человека как источник криминалистически значимой информации: автор. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / В.Н. Чулахов. – М., 1998. – 23 с.
4. Кони А.Ф. Избранные произведения: В 2-х т. / А.Ф. Кони. – М.: Госюриздат, 1959. – Т. 1. – 627 с.
5. Долгова А.И. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников / А.И. Долгова, В.Д. Ермаков, Н.В. Беляева // Вопросы борьбы с преступностью. – 1976. – Вып. 24. – С. 12.
6. Андреев И.С. Криминалистика: учеб. пособ. / И.С. Андреев, Г.И. Граммович, Н.И. Порубов. – Минск: Высшая школа, 1997. – 334 с.
7. Шурухнов Н.Г. Криминалистика: учебник / Н.Г. Шурухнов. – М.: Юристъ, 2004. – 639 с.
8. Скичко О.Ю. Тактико-психологические особенности допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии: дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / О.Ю. Скичко. – Саратов, 2005. – 21 с.
9. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений: курс лекций / Ю.В. Гаврилин, Н.Г. Шурухнов. – М.: Книжный мир, 2004. – 466 с.
10. Габа А.И. Криминалистическая характеристика и особенности расследования общественно опасных деяний несовершеннолетних с отклонениями в психике: автор. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / А.И. Габа. – Минск, 2002. – 24 с.
11. Резван А.П. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений: учеб. пособ.: в 2-х ч. / А.П. Резван, М.В. Субботина. – М.: ИМЦ ГУК МВД России, 2002. – Ч. 2. – 232 с.

Гумин А.М., докт. юрид. наук, доцент, заведующий кафедры криминального права и процесса Учебно-научного института права и психологии Национального университета «Львовская политехника»

Криминалистично значущие особенности несовершеннолетних и их исследование в ходе досудебного расследования. В статье исследуются криминалистически значимые особенности несовершеннолетних как самостоятельных субъектов уголовного судопроизводства, и обосновываются основные принципы их использования в практике расследования преступлений. Рассматривается криминалистически значимое поведение, которое обуславливается личностными решениями, криминалистически значимыми особенностями каждого лица.

Ключевые слова: следователь, несовершеннолетний, уголовное судопроизводство, досудебное расследование, криминалистическая характеристика, поведение, психика.

Humin O.M., Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Criminal Law and Procedure Training of Research Institute of Law and Psychology of National University "Lviv Polytechnic"

Forensic important juveniles` features and their study within the pre-trial investigation. This article investigates forensic significant features of juveniles as independent subjects of criminal proceedings and justifies the basic principles in the practice of investigating crimes. The significant forensic behavior, which is caused by personal decisions and forensic significant features of each individual, is considered.

Key words: investigator, minor, criminal justice, pre-trial investigation, forensic characteristics, behavior, psyche.